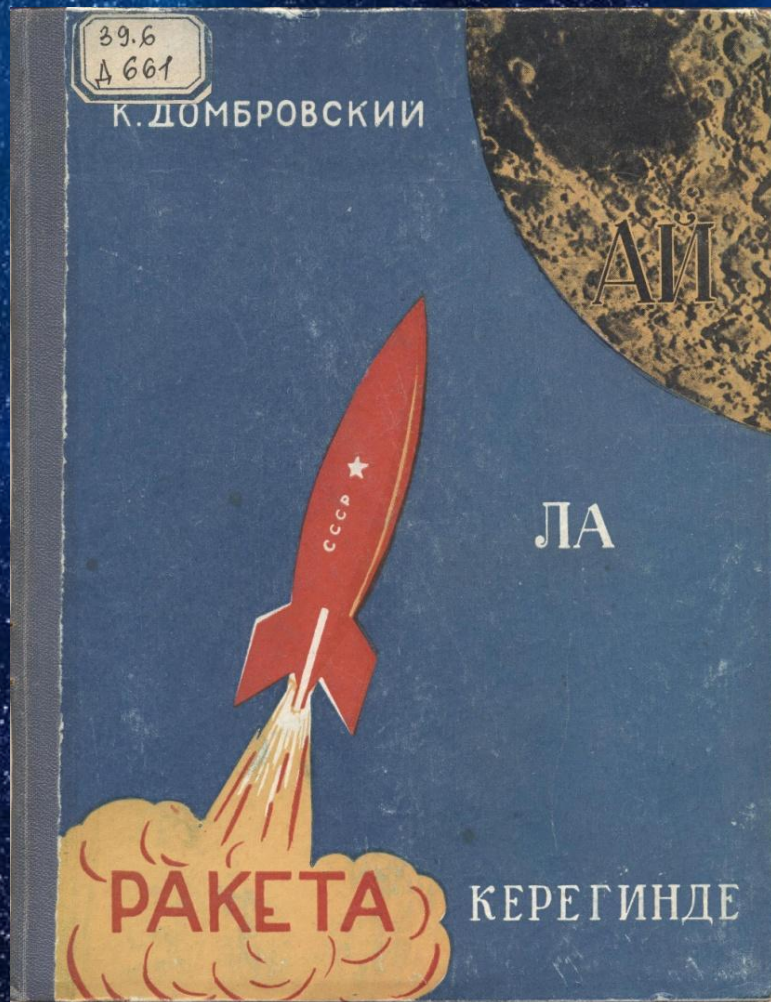

Билим ле технологиялардын жылына учурлай

A rocket is shown launching from the bottom left, ascending towards the top left. The rocket is white with orange and black accents. It is surrounded by a large, billowing plume of white and orange smoke and fire. The background is a deep blue space filled with numerous stars and a faint, colorful nebula. The text is overlaid on the right side of the image.

Космоско баштапкы
учуштун
60 жылдыгы

1961 жылда 12 апрельде...

Бу күнди ундыбай жүр. Көп жүс жылдар өдөр, же улус бу күнди, тегин ле советский кижи Юрий Алексеевич Гагарин Јер-телекей бүткенинег бери баштапкы ла катап Космостыг учы-куйузы јок телкемине учуп чыккан күнди, качан да оторлоп сананып жүрер.

Албаты жылдыстарга учуп барары јанынаг мунг жылдардыг туркунына амадаган.

Јебрен бйдөги албаты бу керегинде легендалар ла чөр-чөктөр чүмдеп туратан... Улу ученылар — математиктер, физиктер, астрономдор Ан-Јарыктыг үстүндеги Јажытту немелерди билип аларга албаданып туратан. Је Јагыс ла бис, Советский ороонныг улузы, бу амадуга јеткенис. Коммунистический партия, Јегип чыккан социализм бистиг албатыга ийде-күчтү канаттар берген.

1961 жылда, август айдыг ајас эртен туразында, бастыра теленейдинг үстүне ТАСС-тыг јагы солун јетирүзи Јажылана берди: јалтанбас космонавт Герман Степанович Титов „Восток-2“ деп спутник-кереппе отуруп алала, Јерди эбири он јети катаптаг артык учуп келген!

Науканыг өзүминде јагы эра башталган. Эмди келер бйдө өскө планеталарга, эн ле озо Айга учуп чыгары арткан.

Бу улу Јенүни белетеген советский ученылардыг, иш-мекчилердинг, инженерлердинг ле техниктердинг берген күчи айдары јок көп болгон.

Албатыга Јылдыстар Јаар барар јолды омордыг алтын колдоры ачкан.

// Домбровский К. Ай ла ракета керегинде.
— Горно-Алтайск, 1963. — С. 3.

КИЖИ АЙГА УЧУП БАРАРЫ

Кижин Ай жаар качан учуп барар?

Бу сурак көп улусты жалбарытат. Чындап та айбаса, кижин Ай жаар качан учуп чыгар? «Советский Социалистический Республиккалардын Союзу». 1959 жылда, сентябрь» деп бичилген СССРдин Государственный гербы советский аймагы Айга историда баштапкы да катан чыгарган бийдик ала Уч жыл откөн. Оны көчүп бир ай өткөн кийинде советский ученылар оңог до жайкымчылык керек деди, Айдын Жердег биеке көрүбөсө жанын фотографировать өткөндөр.

Советский ученылар Айга алдег озо биектин ороон очканын керестеп, Айдын өкинчи жанындагы кырларга, дөбөлөрү ат адагалдар. Жерлердин ады жагыс да биектин Төрөлестин атту-учуру ученыларынын, культуранын ишчилеринин адыла адалган эмес, онойдо ок Францинын да Польшанын, Италинин да Кытайдын, Великобританиянын да США-нын бойборынын жүрүмүн ижиктистин ырызы учуп тартыктуу берген уулардына да кыстарынын адыла адалган.

Советский ученылар Айды жүнүдү шигдеп баштаганы оңог ары көндүгөрүндө алагуу жок.

Эмдиги бийдин коомический техниказынын жедимиле болдо, автоматический станцияны Айдын үстүнө топтолтой, ымыжада түйүр арга жеткисинче бар. Оны аш Айга научный аппараттаралар жетирер арга берер. Ол аппараттаралар Айга кандай айалгалар болуп турганын Жер жаар жетирип турар.

Айдын үсти ымыжак калып тобокка бүркөлгөн, ракета оңо чыно берер деп турган шүүателер бар. Кезик ученылар десе, Айдын үсти шлак айылу кату немелерге бүркөлгөн деп айдыжадылар. Онын учун автоматический станцияны Айдын үстүнө түйүр тушта, ол көмүлө бадал-боска эмесе тыг согулганынап үрелбесе да аппараттаралар шигтегиди айалгаларды билип аларга Айдын үсти неле бүркөлгөнүн кыйалта жок билип алар керек. Ракета Айга жабызып келген тушта тормозной двигательден чыгып турган өзү газ ракета отуратан жерди жемирип де кайылып ийерип ундыбас керек. Алайда, научный аппараттарала ракета отуратан жердин үсти кату эмесе ымыжак болгонун чыке билер арга жок. Шак оңог улам ракетадап айрылып, оңог бир канча жерге ирай берер аңыду автоматический

устройстволар өдери керектү болуп туру. Мындай учурада Айдын үсти кату болдо, научный аппараттараны ракетадап тоолу да километрге, тоонду ымыжак болдо, оңо р километрге ирадар керек. Жагыс да мындай учурада прибор-автоматтар Айдын үсти неле бүркөлгөнүн, кейдин каурун, Айга кандай тобок болгонун да өскө дө немелерди чыныче жетирер аргалу.

Андый автоматтар ракета отурган Жердег ирада шигжү өткүрер аргалу жок. Онын учун Айга аңыду оборудованиеле эмес жердег берген командала бойы ары-бери жүрер автоматический станциялар жетирер керек. Айда бойы жоруткан жүрер станциялар өрөлорго түшпөй, бийнесү Жерлерди туура-ымыча бүйү тургиди алдынап башкарылып жүрер оборудованиеле болор учураду. Андай жаалла жүк де Айдын үсти каңды болгонун билип алар арга тибобөр эмес, онойдо ок онын бүдүм-кебери кандай болгонун телевизор Жер жаар жетирер.

Автоматика кандай да жакшы иштеп турган болдо, онын ижинде кижин туруша, Айды бастыра жанылап шигдеп арга там па элбегер. Онын учун Ай жаар учуан коомический керепте шигжү өткүрер улус болору кыйалта жок бүдүрөтөн керек болуп туру.

Мен бодозом, кижин Айга барып шигжү өткүрөрдөг озо, кижин Айды айландыра көп катан учуп, жерге ойто жанып келер учураду. Андай арга бортылда тындуу, бөүмдү автоматический станциялардыг болукулга Жерден —Айга—жерге учуп, ол жолту жакшы билип алган кийинде тибобөр.

КИЖИ АЙГА УЧУП БАРАРЫ

(Учы. Башталганын 101 №-лү газеттен көр.).

Айды шигдейтөн экспедицияны ийердег озо, ол жерге ойто жанып келер аргалар тибобөр керек. Оны бүдүрери технический бир канча уур-жүчтерди женип чыгарынап камаанду. Андый уур-жүчтердин биризи, Ай жаар учуп барала, Жерге ойто жанып келерге горючий жеткил кемиче болору болуп туру. Бот бир канча тоолор: горючий кереп Жердег түргени секундка 11,2 километрдег учуп чыккады, керепти Айга тыг согултай, ымыжада отургузарга (онын түргени бир секундка 3 километрдег жабызагады өшп), оңог Айдан түргени бир секундка 2,4 километрдег учуп чыгарга жеткил болор. Ого үзеери керепти керектү ууламжыла аппараттар бир канча күйдүрер немелерге керептиг, оборудованиелердин ле шигжү өткүрөтөн улустыг бескелери он тонна болдо, Айга жеделе, ойто келерге эмдиги бийдин эг ле женип деген горючийин де алза, керептиг бескези 3 муг тоннага жуук болор. Ондай керепти эмдиги бийдиги коомический техниканын өзүминде эдип алар арга жок.

Ученылар ол уур-жүчтерди акжыдыра билип, улус Айга учуп барар өскө аргалар айдадылар. Жер ле Айдын ортозына Жердин искусственный спутнигин божодып,

анда күйдүрер немелер урар станция өдөр. Андый шүүдлени өлдег ле озо Константин Циолковский өткен. Онын үредүзи оңог ары көндүктиреечилердин ижинде теренжидилген. Күйдүрер немелерди искусственный спутниктерде, онойдо ок планеталардыг бойында артыгыча белетеп алза, химический күйдүрер немеле учуп турган эмдиги коомический керептер ле өскө дө планеталарга учуп барар аргалар тибобөр.

Ол амадуны бүдүрерге научный ла технический жанынап көп күч задачалардыг аайына чыгар керек. Онызы планеталар ортодо спутник-станцияга кошпу ракеттанкерлерди көркүшү чын-чыке чыгарары, станциянын бойын тибобөри ле онын үстүндө планеталар ортодо учатан керептерди жуунадары да өскөлдөри де.

Ле күч немелер жагыс ла онызында эмес, Айдары жок түргөн учуп брааткан керепти башкарып турган летчик-космонавтка бир канча немелерди, жалкынды түргөн бүдүрерге келижер. Коомический түргенге көрө, кижинин немелеме өдери сүрөкөй «араай». Кижин аярбас жанынап болгон кандай бир кубултаны түзөдип-жоголгып турганча, бир канча секундтар өдөт. Бу бийдин туркунына кереп канча-канча километр жерди өдө берер. Онын учун летчик-космонавтка керепти бойы

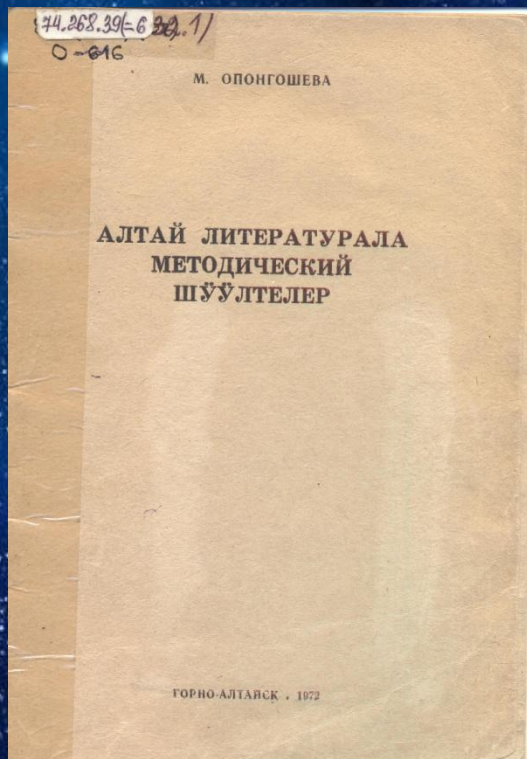
башкарына күчке келижип турган учун, кереп учуп чыгарда ла, аңадала өскө планетага барып түжер тушта, сүрөкөй чынчыке отурар керек болгон учун керепти колло башкарып арга жоголып туру. Онын учун шигжү өткүрер улусты Ай жаар аткарындаг озо керепти башкарып ишти жүк ле Жердег учуп чыгарда эмес, аңадай ок учуп барадар тушта ла Айга согулга жогынап ымыжада отуруп, оңог Айдан ойто учуп чыгала, жерге келип отуран ишти очтозын автоматизировать өдөр керек.

Бу өрө айдылган технический күч-уурлар Ай жаар шигжү өткүрерге барар экспедицияны аткарып канча кире күчке келижип турганын керейт. Коомический техниканы эдепчилерге планеталар ортодо учары жанынап көп иштегерге келижер.

Советский Союзтын Геройи летчик-космонавт Герман Титовко учурлаган торжественный жуунтуштажада Никита Сергеевич Хрущев мынайда айткан: «Кижин башкарып турган коомический керептер Айга ла өскө дө планеталарга жол ачар ой узак эмес болгонна бис бүдүп, оны билип жадыс».

Советский коомический техниканын ла телекейди кайкадып турган герой-космонавтардыг же нулери бу амаду бүдөрин бижу керелейт.

Николай ВАРВАРОВ.
(АНН).

// Опонгошева М. Алтай литературала методический шүүлтелер. – Горно-Алтайск, 1972. – С. 32-33.

А. САРУЕВА. ГЕРОИ КОСМОНАВТТАРГА

Үренчиктерле космонавттар керегинде мындый сурактарла куучын-беседа өткүрер:

1. Баштапкы космонавт качан ак-айаска чыккан?
 2. Бастыра канча космонавттар, олардын өбөкөлөрүн, адын айдып береер.
 3. Алтайдан кандый космонавт учуп чыккан?
- Космический керептердин адын ла космонавттар учкан ойди үренчиктер билер учурлу. Үредүчилерге болуш эдип, мындый јетирүлер берип јадыс.

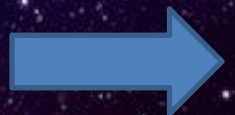
Ю. Гагарин — «Восток»	12 апрель, 1961 ј.
Г. Титов — «Восток-2»	9 август, 1961 ј.
А. Николаев — «Восток-3»	11 август, 1962 ј.
П. Попович — «Восток-4»	12 август, 1962 ј.

32

В. Быковский — «Восток-5»	14 июнь, 1963 ј.
В. Терешкова — «Восток-6»	16 июнь, 1963 ј.
В. Комаров К. Феоктистов } «Восход»	12 октябрь, 1964 ј.
Б. Егоров	
П. Беляев А. Леонов } «Восход-2»	18 март, 1965 ј.
В. Комаров — «Союз-1»	23 апрель, 1967 ј.
Г. Береговой — «Союз-2»	25 апрель, 1968 ј.
Г. Береговой — «Союз-3»	26—30 октябрь, 1968 ј.
В. Шаталов — «Союз-4»	14 январь, 1964 ј.
Б. Волынов А. Елисеев } «Союз-5»	15 январь, 1969 ј.
Е. Хрунов	
Г. Шонин В. Кубасов } «Союз-6»	11 октябрь, 1969 ј.
А. Филипченко В. Волков } «Союз-7»	12 октябрь, 1969 ј.
В. Горбатко	
В. Шаталов А. Елисеев } «Союз-8»	13 октябрь, 1969 ј.
А. Николаев В. Севастьянов } «Союз-9»	12 июнь, 1970 ј.

1961 жылда 12 апрельде...

Бу күнди ундыбай жүр. Көп жүс жылдар өдөр, је улус бу күнди, тегин ле советский киж *Юрий Алексеевич Гагарин* јер-телекей бütкенинен бери баштапкы ла катап космостын учы-куйузы јок телкемине учуп чыккан күнди, качан да оморкоп сананып жүрер.

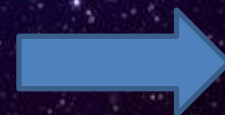
Тенгеринин баатырлары

1961 жылда 6 августта, московский өйлө 9 часта, Советский Союзта тапту узак өйгө учарына јердин спутнигин – «Восток-2» деп керепти космический телкемге чыгарган. Ол керепте советский летчик-космонавт майор **Титов Герман Степанович** учуп јат – деп, бастырасоюзный радио јетирү эткенин бастыра кижилик кайкамчылу ла сүүнчилү уккан.

Герман Степанович 25 час 18 минуттын туркунына јер-телекейди 17 катап эбире учуп, 7 августта 10 часта 18 минутта ойто јерге келип конгон. Космический телкемде онын учужынын ыраагы 700000 километрден ажыра, бийиги 257 километрге јетире болгон.

Герман Степанович космический телкемде невесомостьтын айалгазында «Восток-2» керепле јоруктап, ондо ол иштеген де, ажанган да, амырап уйуктаган да...

// Салайман И. Билереер бе? .
– Горно-Алтайск, 1961. – С. 20-21.

В. Терешкованын куучыны аайынча...

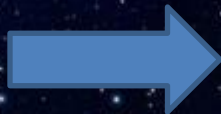
«...16 июнь, 1963 жыл, воскресен. Өй он эки час одус минут. Ракета араай көдүрилип чыкты. Жаан ийде-күчтү двигательдердин күркүрежинен эбиреде не ле неме селендеп турды. Учужын там ла түргендедип, ракета сан өрө шургуды. Кандый да ийде бастыра бойымды кучактай алала, отургышка жапшыра базып тура берди, бу тужында тыныжым буулды, онон дезе сыным жениле берди.

Мен тегерик иллюминаторго жүзимле жапшынып, төмөн алдымда ыраак-ыраакта жерди көрүп ийдим. Тургуза ла радиоло жетирдим: «Мен «Чайка. Санаам жарык, су-кадыгым сүрекей жакшы!»

Бир частан ас өйдин туркунына түш карануй түнле солынды. Жарык ла болгон, бир секундтын бажында кенете карануй боло берген. Иллюминаторлордын тыш жанында бала тужынан ала таныш жылдыстар кайкалап өтти. Айды көрбөгөм, же Айдын жаркынына жарыткан, булуттарга бүркеткен Жер чокум корүнген.

Онон күннин чогы кабинанын ичин ойто ло жарыдып ийген. Приборлордо «1» деген тоо күйүп чыкты. Кереп планетаны бир катап айланып келтир...

*// Кучияк Н.П. Төрөл сөс: 2кл.
– Горно-Алтайск, 1976. – С. 111-113.*

КОСМОС-
ўлгерлерде

КОСМОС –
сۆзликте

КОСМОС –
кеп-куучындарда

КОСМОС-
табышкактарда

КОСМОНАВТТ
АР Алтайда

БАШТАПКЫ КОСМОНАВТКА МАК!

Ч. Чунижеков

Коммунизмге јолысты
Компартиябыс баштаган.
Совет јаннын колында
Наука, техника тыныган.
Болот канат сулаган
Бистин устар ийделү.
«Восток» кереп учурткан
Ойгор улус мактулу.

Космонавт Гагарин,
Космоско барып келдин.
Төрөлине улу макты
Ўргүлјиге экелдин.

Ак булуттын үстиле
Учуп жүрер јол таптын.
Космостын телкемин
Бактыратан өй ачтын.

*// Кучияк Н.П. Кычырар бичик:
баштамы школдын II
классына. – Горно-Алтайск,
1968. – С. 198.*

СОВЕТ КОСМОНАВТТАР УЧКАН

...Слер учыгар, учыгар, бистин космонавттар.
Ижигер, жүрүмееер ырысту болзын.
Бис жерде слерге сүүнедис.
Слердин керектү ижигер бүтсин.
Бистин төрөлис ийделү болзо,
Ончо кижилик ийделү болор.
Слердин ижигер тенериде бүтсе,
Жерде биске ол сүүнчилү болор.
Учыгар, учыгар, совет космонавттар.
Бийиктеги ижигерде ырысту болыгар.
Алтай балдар слерге уткуулын ийет.
Ада-энелер, балдар слерди көрүп сүүнет.

*// Самык П. Ак сүмерлү Алтайдын балдары.
– Горно-Алтайск, 1986. – С. 9.*

АЛТАЙ КОСМОНАВТ САНАЙ

...Алтай космонавт Санай
Ракетазынын парашюдин
ачып,
Космостон төрөл журтына
«түжүп жат».
Балдар жолдо
космонавтты уткыйт.
Өрө көдүрип, жайкаарга
тургылайт.
Кем де космонавтка
чечек берди.

Алтай космонавт
Санай айтты:
– Бүгүн, балдар,
Мен жаныскан учкам.
Бу ченелтелү
учуш болгон.
Эртен мен слерди
Ончогорды учураарым,
Бис айга, планеталарга,
жылдыстарга
барарыс...

*// Самык П. Ак сүмерлү
Алтайдын балдары. –
Горно-Алтайск, 1986. – С. 10-12.*

НЕНИН УЧУН ЖЫЛДЫСТАР УЧАТ?

Энирги тенериде
Мунг чолмондор –
Жерди эбиреде
Түмен оттор!
Олордын кезиги
Кенейте өчөт,
Кезиги дезе
Кайдаар да көчөт!
Ненин учун
Жылдыстар учат?
Неден чочып,
Олор качат?
Учкан ла жылдыс –
Жылдыс деп пе?
Айса, ол жылдыс –
Спутник эмес пе!

Анайып орчылан
Кереби де жылат.
Комета чылап,
Чийилип калат.
Онын ичинде
Космонавт отурат,
Керебин ичкери
Ол апарат.
Көп лө жылдыстар
Төрөлистен учкулайт,
Тенериден биске
Эзенин ийгилейт...

*// Кошев К. Туулар сайын туралар.
– Горно-Алтайск, 1976. – С. 3.*

В. Бадакин

КОСМОСТО ЈОРЫКТАЙТ

Менин орооным,
Жайым Төрөлим –
Телекейдин жаркыны,
Амыр-энчүнинг куйагы.
Бүгүн база ла сенин
баатырларын
Жер-энени эбире кайыйт.
«Слер ак-айаста!» –
Сүүнчилү базадым.

Јүрегим көөрөйт:
«Кандый јакшы!»
Учарга тургамдый
Өкпөөрип тынадым.
«Востоктор» көптөзин –
Албатымнын ийдези.
Космонавттар өссин –
Коммунизм улузы.

*// Табакова З. И. Төрөл сөс: 3 кл.
– Горно-Алтайск, 1983. – С. 198.*

КОСМОНАВТТАРГА

А. Саруева

Суркураган туу жадазын
Ойгор космонавттарга ийедим.
Ару суудый санаазын
Кожондо чүмдеп койодым.
Болот жүректү карындаштар
Алтайга келзе, күндүлеерим.

Жалтанбас ийделү баатырлар
Айылдесе барың ий дүрөшү

«ПЛАНЕТАГА

»

СССР-де эткен планетага
Jүрегимнен келген кожоным.
Төрөлим бүдүрген ракетага
Күнле кожо уткуулым!
Jердин кадын октый өдүп,
Айга жетти жылдызыбыс;
Айды шиндеп карап көрүп,
Күн жаар болды чолмоныс.
Тууган төрөлине
күлүмзирейле,
Кейи жок кеенде ракетабыс!

Jерине амыр күүнзейле,
Күн билезине кирди.
Бүгүн кеберкек Алтайым
Орооныла кожо сүүнет.
Коммунист иштү Алтайым
Ракета бүдүргендерди
күндүлейт.
Ойгор бистин ученылар
Үргүлжиге макталзын.
Омок бистин ишмекчилерге
Чактан-чакка мак болзын!

*// Саруева А. Сырга. –
Горно-Алтайск, 1960. – С. 48-49.*

*Космосты бактырганынын шылтуузында алтай
албатынын тилине табышкактар база кожулган.*

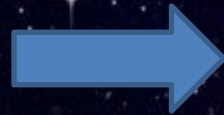
Тенериде темир жылдыс учат.
(Спутник)

**Болчок карам жетпес жерге
Бойым эткен куш жетти.**
(Кос лө космический кереп)

**Лиги жок торко,
Тизүзи жок жинји.**
(Тенери ле жылдыстар)

**Түнде төгүлип калган аш жадат,
Эртен тура көрүп ийзен –
Эш неме жок.**
(Жылдыстар)

**Алтын ээр кажыла,
Токым термезиле,
Болчок кара бууралу,
Тоолоп болбос торбокту,
Ээлеп болбос энкендү.**
*(Ай, күн, түн,
жылдыстар, тенери)*

**Мөңүн ат талайла мантады,
Буды онын сууланбады.**
(Ай ла тенгери)

**Мун кой кабырган
Мунулдай өбөгөн туру.**
(Жылдыстар ла ай)

**Көрзөм, көрзөм – көс жетпес,
Бассам, бассам – бут жетпес.**
(Тенгери ле жер)

**Түн болзо, көзин јумат,
Түш болзо, көзин ачат.**
(Күн)

**Бир мынчачак немечек
Ыраак јерде суркурайт.**
(Жылдыс)

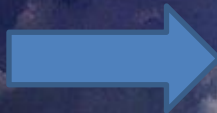
**Түби де јок,
Учы да јок
Көк талай.**
(Тенгери)

Ак-айас. Космос. Outer space, cosmos.

— Орчылан	— ак-айас
— 1. Вселенная	— космос
— world ['wɔ:ld],
universe ['ju:nɪvəs]	— outer space ['aʊtə speɪs],
cosmos ['kɒzmɒs]
— 2. Галактика	— Кардын жолы,
Тегери жол
— Galaxy ['gæləksɪ]	— Млечный путь
	— Galaxy ['gæləksɪ],
Milky Way ['mɪlki weɪ]
— Эпир-Чолмон	— Тан-Чолмон
— Марс	— Венера
— Mars [mɑ:z]	— Venus ['vɪnəs]
— Ўч-Мыйгак	— Мечин, Ўлкер
— Орион	— Созвездие Плеяд
— Orion [ə'raɪən]	— Constellation of pleiades
['kɒnstə'leɪʃn əv 'plɪədeɪz]

- жылдыс (-тар)
- звезда (-ы)
- star (-s) [stɑ:] [-z]

- тегери
- небо
- sky [skaɪ]

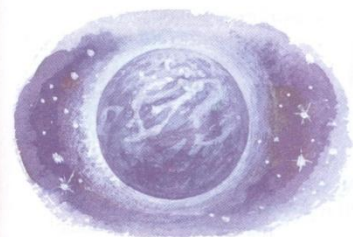
- Жети-Каан
- Большая Медведица
- the Great Bear
[ðə 'ɡreɪt beə]

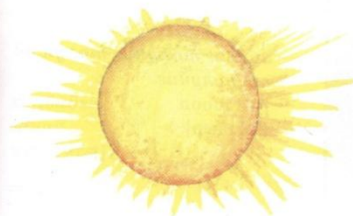
- Алтын-Казык
- Полярная звезда
- the North star
[ðə nɔ:θ stɑ:]

- ай
- месяц
- month
[mʌnθ]

— *Јер (планета)*
 — *Земля (планета)*
 — the Earth
 [ðə ɜ:θ]

— *Күн (жылдыс)*
 — *Солнце (звезда)*
 — the Sun
 [ðə sʌn]

— *Ай (планета)*
 — *Луна (планета)*
 — the Moon
 [ðə mu:n]

— *булут (-тар)*
 — *облако (-а)*
 — cloud (-s)
 [klaud] (-z)

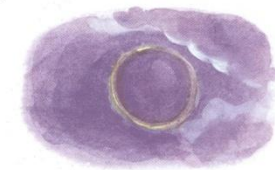
— *айдын жаңызы*
 — *новолуние (молодая луна)*
 — new moon
 [nju: 'mu:n]

— *айдын сегиз жаңызы*
 — *первая четверть*
 — the first quarter
 of the moon
 [ðə fɜ:st, kwɔ:tə əv ðə mu:n]

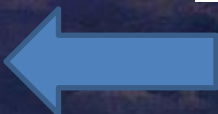

— *айдын эскизи*
 — *последняя четверть*
 (*старая луна*)
 — old moon
 [ould mu:n]
 the last quarter of the moon
 [ðə lɑ:st kwɔ:tə əv ðə mu:n]

— *айдын аразы*
 — *последняя ночь перед*
новолунием
 — new moon

// Алтай-орус-английский журук сөзлик
 = Алтайско-русско-английский
 картинный словарь. – Горно-Алтайск,
 2006. – С. 7-10.

12 АПРЕЛЬ—КИЖИ КОСМОСКО БАШТАПКЫ КАТАП УЧУП ЧЫККАНЫНЫҢ ЫЛДЫГЫ

КОСМОСТЫ ҮРЕНИП БИЛИП АЛАР ЮЛДО

1962-жылдын 12-апрель кичинеки астероидына жакын жерде учурап кетсе болуу ыктымал. Бул жакынкы космоско баруу үчүн чыңдалып жаткан ракетанын жөнөтүлүшү менен байланыштуу.

1947-жылдын 12-апрель күнү Москвадагы 1-апрельдин үчүн барып кеткен ракетанын жөнөтүлүшү менен байланыштуу. Бул ракетанын жөнөтүлүшү менен байланыштуу. Бул ракетанын жөнөтүлүшү менен байланыштуу.

1957-жылдын 4-октябрда Москвадагы 1-апрельдин үчүн барып кеткен ракетанын жөнөтүлүшү менен байланыштуу. Бул ракетанын жөнөтүлүшү менен байланыштуу.

1961-жылдын 12-апрель күнү Москвадагы 1-апрельдин үчүн барып кеткен ракетанын жөнөтүлүшү менен байланыштуу. Бул ракетанын жөнөтүлүшү менен байланыштуу.

1961-жылдын 12-апрель күнү Москвадагы 1-апрельдин үчүн барып кеткен ракетанын жөнөтүлүшү менен байланыштуу. Бул ракетанын жөнөтүлүшү менен байланыштуу.

1961-жылдын 12-апрель күнү Москвадагы 1-апрельдин үчүн барып кеткен ракетанын жөнөтүлүшү менен байланыштуу. Бул ракетанын жөнөтүлүшү менен байланыштуу.

1961-жылдын 12-апрель күнү Москвадагы 1-апрельдин үчүн барып кеткен ракетанын жөнөтүлүшү менен байланыштуу. Бул ракетанын жөнөтүлүшү менен байланыштуу.

1961-жылдын 12-апрель күнү Москвадагы 1-апрельдин үчүн барып кеткен ракетанын жөнөтүлүшү менен байланыштуу. Бул ракетанын жөнөтүлүшү менен байланыштуу.

1961-жылдын 12-апрель күнү Москвадагы 1-апрельдин үчүн барып кеткен ракетанын жөнөтүлүшү менен байланыштуу. Бул ракетанын жөнөтүлүшү менен байланыштуу.

Бастыра ороондордун пролетарийлери, бириккелер!

АЛТАЙДЫҢ ЧОЛМОНЫ

КПОС-тин Горно-Алтайск об-дасынын комитетинин да иш-чараларынын депутаттарынын об-дасынын Советинин талашы.

1962-жылдын 12-апрель, четкери // 374 (7124) // 1962-жылдын 12-апрель, четкери // 374 (7124) // 1962-жылдын 12-апрель, четкери // 374 (7124)

Космонавтиканын күни

«Космонавтиканын күни» стургузулу наргенде СССР дин Верховный Советинин Президиумунун Указы — Бистин сиринин албатылары сунуулу уткуулар.

12-апрель историканы кичи ар-Бүтүндөй баш бир каттап жеткен уткабыз күн болуп кирер. Бу күндө телениндин телемдерине «Восток» дин менен баштапкы да каттап учуп чыккан. Керепте бистин биринчи жашымыз уткуулары бирүн Советский Союздун таажынын Юрий Алексеевич Гагарин тутурун.

Самангы амаду бүтти. Мичи жердин бойына тартып турган айланган айылган, ол не ле немонин бөлөсүн ылмайымын бөлөү айрыгы да немонинистин бастыра историканын бир да кичи айрыгы айылганда ичинен амын.

Бу ат-нерулу керекте Коммунистический партияга таажыларган наука да техника аядары жон дегипти аралыган ороонда Бөсөн советский ички этини көрүңүлү.

Юрий Гагаринин учувы бистин бастыра албатыбыстын, саяткыч учуучуларыбыз от-нерулу керге болды. Анда бистин наукумын эг-дан учурун бөлүтүрүнүн жандыры биринтирген. Ол жандыра жонк бойымын салууы ка учуру жанынган келе да тун-ден бөлбөс зааччалары булугурун арга жон болор кан.

12-апрель «Восток-1» кереп дяттыбы космонавты коммунис-ский элдому ыгарында, үтүсү жонкы бир дүт болгон. Телени дин баштапкы да космонавт ички албатымыз умурда, кичи космосте даяр да ичкери, кереп-ти өмүн кетир-саканын аягында учурун, шигай откүрүн, дит өмүн талыны кичи жон ачар аркада болушы айрыккан.

Аян талы ка парадиттен ичинен ат-нерулу кереп ички кичи каталы шугурун. Ол ич 1961-жылда 6-7-аугустта керепте космонавт Герман Степанович Титин «Восток-2» кереп-сунчун-де жерди аялыгыра жонк стургузу учуу, кичи космосте уаык

// Алтайдын Чолмоны. — 1962. — 12 апр. — С. 1.

Алтайда (Куба) Юрий Гагарин утуктаган Мичин Фидель Кастро учурун аякы турганы.

ГАГАРИН

Юрий 1934 жылда 9 мартта Гжатский райондо колхозчынын билезинде чыккан.

Ол деремнин өскө дө уулчактарындый өскөн: сууга эжинип, жаан карындажыла кожо балыктап туратан.

Жаскыда 1941 жылда Юрага жети жаш толгон. Адазы ого букварь садып берген. Юра школго барар күнди энчикпей сагыган.

Же бир катап жайдын айас күнинде адазы журтсоветтен коркушту жар экелди: жуу!

Гитлеровецтер Советский Союзка жуу жарлабай ла табарган.

1-кы сентябрьда Юра кандый да болзо букварьлу школго барды, партага отуруп, карандашла тетрадине агаштар бичиди. Же удабай үредү үзүлгөн. Москвага жүткүп турган фашисттер Гжатскты ла бастыра Гжатский районды олжолоп алгандар.

Гитлеровецтер улусты канайда блтүрүп, колхозчылардын калганчы ажын канайда блааганын, каргандарды ла балдарды канайда кыйнагандарын жети жашту Юра көргөн. Олор Гагариннын билезин айылынан сүрүп ийгендер. Алексей Иванович (Юранын адазы) жер тура эделе, билезиле ого көчүп алган.

...Фашисттердин черүзин күнбадыш жаар сүрүп ийерде, Гагариннын билези Гжатска көчүп келген. Юра школго барды. Айылында ол адазына болужып туратан. Бош ой болгондо, Юра самолеттын моделин эдип туратан.

Оштү күйдүрүп койгон городто жуунун кийининде жадарга күч болгон. Же андый да болзо, ада-энези Юраны үреткен.

Школдо Юра пионерге кирген. Ол бичиктер кычырарга сүрөөн жылбиркейтен. Физиканын үредүчизи Лев Михайлович Беспаловтын айылындагы библиотеказынан Юра Циолковскийдин томын табала, ракетала ак-айаска учары керегинде кычырган.

47

Рябчиков Е. Гагарин // Төрөл жер: Класста эмес кычырарына керектү бичик. – Горно-Алтайск, 1972. – С. 47-48.

Ол алты классты божодоло, оног ары нени эдетен деп санана берген. Ада-энезинин иштеп алып турган жалы ас учун, олорго жадарга күчке келижип турган. Үренетен бе айса иштеерге кандый-бир специальность алала, иштеп, билеге болужатан ба? Же үренерин ол ошкош ло таштабас...

Ада-энези Юраны ремесленный училищеде үрензин деп Москвага, адазынын карындажына ийерге жөптөштилер.

1949 жылда Юра 14 номерлү Люберецкий ремесленный училищеге үренерге кирген. Мында ол комсомолго кирди. Бу ок бйдө ол жети классты божодорго жинт ишмекчилердин эгирде үренер школында үренген. Училищени божоткон согында, оны жакшы үренген үренчик деп Саратовский индустриальный техникумга ийгендер.

Юрий техникумда сүрөөн жакшы үренген. Ол аэроклубта да жакшы үренип турган.

Юрий инструкторло кожо учуп жүргенде сананатан: капшай ла бойым учатан болзом...

— Сен де учарын. Кыйалтазы жогынан учарын — деп, инструктор ого айдып туратан.

3 июльда 1955 жылда Юрий Гагарин «ЯК-18» деп эски самолеттын кабиназына отурды. Жагыскан! Курсанттар баштап ла учарга самолеттын кабиназына отурганда жүрексиреп тургандар. Же Юрий кабинага жаантайын учуп туратан кижидий токуналу кирди. Ол бойын тудунып билетениле инструкторды сүүндирип ийди.

Мотор иштей берди. Самолет жерден ксдүрилди.

Инструктор Мартянов жалбак алаканыла шыкалап, онын учунын шиндеп көрүп турды.

— Бот сен чын ла пилоттын бойы эмтирин! Уткып турум! — деп, инструктор айткан.

Юрий Саратовтогы техникумды ла аэроклубтагы үредүни божодоло, Оренбургский авиационный училищеге үренерге кирген. Училищени ол 1957 жылда божодоло, эки жыл истребительный полкто служить эткен.

1959 жылда бойынын суранганыла оны ак-айаска учарга белегендер...

Советский ученылар, конструкторлор, инженерлер, ишмекчилер кижини ак-айаска алып чыгала, темдектелген жерге ойто гүжүп келетен космический кереп эткендер.

1961 жылда 12 апрельде Юрий Алексеевич Гагарин «Восток-1» деп космический керепле 108 минуттын туркунына Жерди айландыра учала, ажындыра темдектелген жерден 30—40 километр ыраакта келип түшкен.

48

«ЖЕРДИ КӨРҮП ЖАДЫМ...»

Ю. Гагарин.

Космонавттар космодромго барардын алдында Кызыл площадька, Кремльдин ле Владимир Ильич Лениннин Мавзолейинин жанына баратаны эмди жанжыккан жан боло берген.

Бир катап мен соок, же жастын жылу тыныжы сезилип турган күндөрдүн бирүзүндө Москванын оромдорула базып жүргөм.

Горькийдин адыла адалган оромло менин жанымча мундар тоолу улус өдүп брааттылар. Бу өйдө историяда качан да болбогон сүрөөн жаан учурлу керек белетелип жатканын кем де сеспей турганы жарт. Мен Кремльдин стезинин жанында бир эмеш турала, Лениннин Мавзолейи жаар база бир катап көрүп ийеле, Москва суунун жарады төмөн түштим...

1961 жылдын 12 апрелинде «Восток» деп кереп ак-айаска историяда баштапкы ла катап кижилү учуп чыгатаны темдектелген. 11-чи апрельге жетире бис Германла экү учар тужында бүдүрөтөн бастыра жакылталарды, жерди айлана учарынын графигин ундыбас эдип эске үренип аларга көп лө турумкай иштенип, ак айаста болотон ай-алгаларда чыдагкай болорго үзүгү жок таскадынып турганыс. Биске бу иштерди өткүрөргө космический керептин конструкторлары ла советский ученыйлар болушкан.

Учардын алдындагы күн бис амыраар учурлу болгоныс. Бис Германла жаткан кыпта музыка араай ойногон. Учуралдарды, кычырган бичиктерди, көргөн фильмдерди эске алынып, бис узак куучындажып отурдыс. Каткымчылу учуралдар керегинде куучын чыкканда, бис бойыстын кичинектеги кылыктарыска каткырыжып ла кокыр-

лажып турдыс. Врачтан өскө, ол күн биске нажыларыс, конструкторлар келип жүрген.

Тургузылган ээжи аайынча мен учар күннин алдында он час уйуктаар учурлу болгом. Энгирде 9 часта уйуктаарга жадала, ол ло тарыйын уйуктай бергем.

— Юра, турар өй жетти! — деп, эртен тура төжөгимнин үстине энчейип келеле, врач айтты. Мен төжөгимнен тура жүгүреле, зарядка эттим. Онон ажанып алала, космонавттардын уур ла чүмдү кийимин кийип баштадым, скафандр* уур болгонынан улам, оны кийерге улус болушкан. Кийип божойло, Күнбадыш Сибирьдеги Байконур деп космодром жаар автобуслата атандыс. Менле кожо космодром жаар Герман Титов, база бир канча космонавтар, научный ишчилер ле врач барган. Мен де, керде-марда керепке менин ордыма отуруп учатан Герман Титов то учарга белен болдыс. Войыс токыналу, санаабыс омокседен.

Сырагай ла учардын алдында менин эткен угузуум текши жарлу. Ненин учун десе, ол газеттерде бичилген, радиоло жарлалган. Же андый да болзо бу өйдө айткан угузуумнан бир канча эрмек эске алынып, айдарга турум:

«Учарга жетире тоолу ла минут арткан. Мен слерге улус ыраак жорыкка атанып барарда, бой-бойлорына жаантайын айдатан сөстөрдү айдарга турум: катап көрүжерге жетире эзен болзын! Слерле — таныш ла таныш эмес, жуук ла ыраак нөкөрлөрүмле — ончогорло жакшылажып, ончогорды кучактай алар күүним бар!»

Ракетанын двигательдерин 9 час. 07 минутта иштеди баштадылар. Кереп ак айаска ууланып, космический баштапкы түргениле бийиктеп, двигательдин бир бөлүгине айрылды. Ол ло тарыйын менин эди-сөбгөм уур боло бергендий билдирди, мен креслого чек ле жаба бастырып салгандый отурдым.

* Скафандр — космонавттардын бастыра бойы тудуш, аңгылу кийими.

«Восток» жерди курчап турган койу кейди өдүп чыгарда ла, меге жер көрүнип келди. Кереп Сибирьдин жаан ла элбек суузынын үстинче учуп браатты, онын ортолыктары ла жараттай өскөн агаштары күннинг жаркынына жарт көрүнип турды. Мен бирде теңери жаар, бирде жер жаар көрүп брааттым. Бийик кырлардын сойоктору, жаан-жаан көлдөр, керек десе элбек жалаңдар да көрүнип турды. Онон кенетийин колдорум ла буттарым аяктуу жеңил болуп, эди-сөөгимнинг бескези чек жоголо бергендий билдирди. Кабинадагы не-немелер кейде кайкалап турды. Бу мындый айалгада иштеерге түргөн үрене де берген болзом, же мениле мындый бир учурал болды. Шиндеп көргөнимди бортовой журналга бичип божодоло, бир катап мен карандажымды болгобой ычкынып ийгем, ол кабинеттин ичинде кейге кайкалай берди. Мен оны буулап салган ыктачактан* тудуп аларга турарымда, буулаган жери кенетийин чечиле берген, ол тужында карандаш кайдаар да, отуратан жеримнинг алды жаар, кире берген, ол ло бойынча мен оны таппай калгам. Онон ары шиндегенимди радиого берип ле магнитофонго бичип тургам. Сакыбаган жанынан база кандый да учурал болбоды. Ончозы эртеден темдектелген график аайынча өдүп турды. Менин су-кадыгым кандый, керептин приборлору кандый иштеп турганын жерден бастыра улус радио ажыра сурап турдылар.

9 час 52 минутта мен «Восток» деп керепле Түштүк Американын үстинче учуп өттим. 10 час 15 минутта качан ок Африканын үстинче өдүп брааттым.

Ак айастан жерге мен мындый жетирулер ийип турдым: «Жерди аяктап шиндеп браадыс. Ол меге жакшы, жарт көрүнөт. Слерди жап-жарт угуп турум... Учуп жакшы өдөт. Керептеги приборлор ончозы жакшы иштеп жат. Онон ары учуп браадым... Су-кадыгым жакшы. Санаам омок,

* Ыктачак — буучак, бек учук.

жарык. Учужымды онон ары улалтып турум. Ончозы жакшы. Машиналар жакшы иштегилейт».

10 час 25 минутта мен жерди бир эбирип учуп келдим, жакылта бүткен. Керепти токтодоп ийетен тормозтору бойы ла (автоматически) включаться эдиле берген. Кереп жерди курчап турган кейге кире берди. Керепти айландыра жалбырай берген жалбыш иллюминаторлордын шторкалары өткүрө көрүнип турды. Эди-сөөгим катап ла уур боло берди, мени база ла креслого жапшыра басып салгандый билдирди. Бу өйдө байагы учуп чыгардагызынан да тын уур ла күч боло берди. 10 час 55 минутта «Восток» «Ленин жол» деп колхозтын жалаңына келип түшти.

Байла, мен кызыл-сары сан ла башка скафандрлу болгоным учун, мени ончозынан ла озо көрүп ийген улус — бир үй кижиле кызычак — озо баштап жууктаарга коркыган болгодый. Олор колхозчы Анна Акимовна Тахтарова ла онын жеени Рита болгон. Онын кийинде полевой станнан механизаторлор жүгүришкилеп келгендер, бис кучактажала, окшоштыбыс. Мен ак айастан эки частын туркунына учканым керегинде табышты радио бого до, бастыра жердин үстине де жетирип салган эмтир. Ненин учун десе, уткыган улус менин адымды, өбөкөмди билип тургандар.

Анайып «Восток» деп кереп жерди бир катап эбиреде учуп келди. Берилген программа бүткен. Космоско историяда баштапкы ла катап кижилү керепти учуртып чыгарар жакылта бүткен.

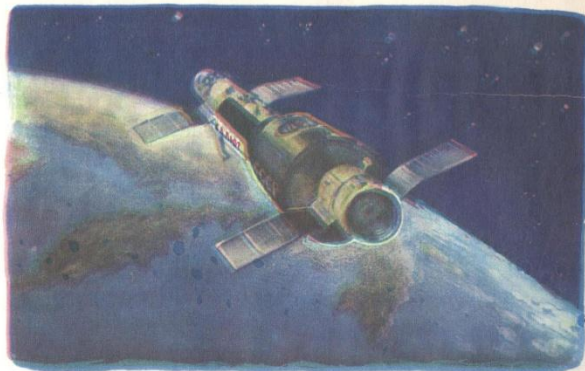
// Кычырар бичик: 3-чи класска.
– Горно-Алтайск, 1988. – С.

Ороонның жылдыс календари.

Бистин орооныста жылдыстарлу жаңы календарь башталды.

Оның баштапкы страницазы 1961 жылда 12 апрельде ачылган. Баштапкы советский кижиге, жалтанбас космонавт Юрий

84

Алексеевич Гагарин, «Восток-1» деп керепке отурып, бистин жерден учуп чыккан. Улус ак-жарыкка көп жорыктап жүрет. Поездтерле, пароходторло, самолетторло жорыктагылайт. Же Юрий Гагариннен озо бир де кижиге ракетала жылдыстар жаар учпаган.

Бистин жылдыстарлу календарьдын баштапкы страницазын бастыра телекейге көргөн. Көрөлө — тын кайкаган. Сүүген де.

Же жаңы страницалу кандый календарь болотон? Жарым да жыл өткөлөктө, календарьда жаңы страница ачылды. Оны жалтанбас космонавт Герман Степанович Титов бичиген.

85

Бир жылдын бажында десе орооныстың жылдыстарлу календари тургуза ла эки страницага көптөгөн. Эмди жаңыс космонавт эмес, бир уунда экүзи — Андриян Григорьевич Николаев ле Павел Романович Попович жылдыстар жаар учуп чыккан.

Бистин жылдыстарлу календарьды көрзөөр. 1963 жылдын июнь айы. Космосто эки кереп учат: «Восток-5» ле «Восток-6». Жылдыстарлу календарьга десе жаңы — бежинчи ле алтынчы страницалар кожулар. Олорды Валерий Быковский ле Валентина Терешкова ачкандар.

Алтынчы страница аңылу башка! Космосто баштапкы үй кижиге! Ол жер шардын үстиле учат, бастыра телекейге оның «Мен-Чайка» деген сөстөри угулат.

Бистин жылдыстарлу календарыс там ла өзөт, оның страницалары улай ла көптөйт. Жылдар өткөн сайын ол сүрекей «калын» болор!

Бүгүңги жаш кычыраачылардын кемизи-кемизи ороонының жылдыстарлу календарине келер өйдө ат-нерелү страница сыйлаар деп, бүдүп турум.

Ю. Яковлевтин бичигени айынча.

**// Кычырар бичик: 2-чи класска.
– Горно-Алтайск, 1993. – С. 84-86.**

ТЕНЕРИНИНГ БААТЫРЛАРЫ

Алтай албатынын озогы чөрчөктөринде кыйындагы ла шырадагы албатыны Айдаг, Күннег, тенериден салымду бүткен сүрекей жаан ийде-күчтү баатырлар жайымдап, ырысту жүрүмди жеткилдегени айдылып туратан. Онызы алтай албатынын эн артык көгүстү ле санаалу улузы озогы тушта, телекейдин өскө дө албатыларынын көгүстү ле санаалу улузы чылап ок, тенеринин түбиле жүрер жалкын кептү баатырларлу болорына күүнзегенин керелеп жат.

Je озогы тушта чын жүрүмде андый 'баатырлар болбогон. Андый баатырларлу болорго албатылар чактан чакка сананган ла амадаган. Ишмекчилер ле крестьяндар биригеле, Коммунистический партияга баштадып, от-жалкынды тыг ийде-күчтү болуп алган тушта кижилектин ол амадузы бүдер салымду болгонун жүрүм жап-жарт көргүсти.

Албатынын канын сооргон, албатыны түреткен, кыйнаган ла шыралаткан, албатыга блүмдү, канду жуу экелип, өскүс-жабыс экелип түрган капитализмди бистинг ороондо ойгор баатыр Лениннин от-жалкынды улдүзи Улу Октябрьский революцияда жоголтып койгонынаг улам, бис жайым ла ырысту жолло там ла ичкерлеп, кижилектин баратан эн жаркынду жолына — коммунизмге барып жадыс.

Эмди коммунизмнин улузы телекейде качан да болбогон, озогы тушта жагыс ла чөрчөктө айдылатандый сүрекей жаан кайкалду иштерди ле женүлерди эдип ле көргүзип турулар. Ондай женүлердин бир сүрекей жаан кайкалдузы тенеринин түбиле — космический телкемле советский космонавтар Юрий Алексеевич Гагарин ле Герман Степанович Титов «Восток-2» керептерле телекейди кайкада учканы болуп жат.

Албатынын чактан чакка сананган ла күүнзеген амадузы — тенеринин түбиле баатыр кептү учуп, акка-көккө көдүрүлип, тенеринин жылдыстарын, Айды, Күнди шыдарынаг көрөр, онон ары, Энгир чолмон, Таг чолмон деген жылдыстарга ла Айга жедер, анда кандый жүрүм барын көрөр лө билер деген амадузы жүрүмде бүдер арга барын бистинг советский улус — коммунизмнин улузы бастыра кижилекке көргүсти.

Космический телкемде эн баштапкы героический учушты майор Гагарин баштаганы бу бичиктин өскө страницазында айдылган. Мынаг төмөн Юрий Алексеевич Гагариннин нөкөри Герман Степанович Титов космический телкемде бир коноктон ажыра ойдинг туркунына учканы керегинде кыскарта айдылып жат.

— 1961 жылда 6 августта, московский ойлө 9 часта, Советский Союзта тапту узак ойлө учарына жердин спутнигин — «Восток-2» деп керепти космический телкемге чыгарган. Ол керепте советский летчик-космонавт майор Титов Герман Степанович учуп жат—деп, бастырасоюзный радио жетиру эткенин бастыра кижилек кайкамчылу ла сүүнчилү уккан.

Герман Степанович 25 час 18 минуттын туркунына жер-телекейди 17 катап эбире учуп, 7 августта 10 часта 18 минутта ойто жерге келип конгон. Космический телкемде онын учужынын ыраагы 700000 километрден ажыра, бийиги 257 километрге жетире болгон.

Космический телкемде невесомостьтын айалгазында (кижи беске жок боло берген айалгада) Герман Титовтын бир коноктон ажыра ойдинг туркунына учкан учужынын ыраагынын кеми Жердег Айга жетире учала, ойто жерге жетире учуп келеринин кемине бодолду болгон болуп жат. Герман Степанович космический телкемде невесомостьтын айалгазында «Вос-

ток-2» керепле јоруктап, ондо ол иштеген де, ажанган да, амырап уйуктаган да.

5000 килограммга јуук бескелү «Восток-2» деп керепти Јердин спутнигинин орбитазына јетире учураына сүрекей јаан ийде-күч керек. Темдектеп айтса, авиационный поршне-вой мотордын ийде-күчи мунг аттыг ийде-күчине, эмдиги өйдө-ги реактивный двигательдердин ийде-күчи ондор мунг аттыг ийде-күчине түңгей болуп турарда, «Восток» деп космический керептеги двигательный установканыг ийде-күчи 20 миллион аттыг ийде-күчине бодолду болуп јат. Бу ийде-күч телекей-де эн јаан деген электростанциянын ийде-күчине түңгей. Андый јаан ийде-күчти јангыс ракетага бириктире эдерин јангыс ла советский улус эдер аргалу болгон.

Космический керепти космический телкемнен ойто Јерге түжүретен коркушту күч керек болгон. Метеорлор, атмосферага келип кирген ле тарый, күйе берет. Бистинг космический керептер бир часка 20 мунг километрге (артиллерийский октонг үч-торт катап түргөн) учуп та турган болзо, атмосфераныг сырангай ла койу бөлүгин, от-јалбышка курчадып ла от-чедиргенди чачылтып, јенүлү өдүп, бүдүн-бүлеен јерге келип конгулап турулар. Андый кайкамчылу ишти советский ученылар ла инженерлер таап бүдүргөн.

Спутник-керепте математиктинг, астронавттын ла врачтын бүдүретен иштерин бүдүрип турган электроника бар. Андый кайкамчылу, кижидий электрониканы телекейде јангыс ла бистинг орооннын улузы эдер аргалу.

Бу өрөги айдылган космический учуштагы кайкамчылу керектер озогы албатынын чөрчөктөринде айдылган баатырлардын атту-чуулу керектерине түңгей болуп билдирет. — Ат тыныжынаг јалбыш чөйилет, ат туйгагынаг чедирген чыгат, јер-јенисти тындайла, айлык јерден угуп ийди, айлаткыштап шүүп көрөлө, куулгазын шулмуны билип ийди...—деп чөрчөктөрдө айдылатаны эмдиги науканыг ла техниканыг једип алган једими боло берди.

Кижиде кейде јүрерде, Јерге колбулу, Јер оны јөмөгин билип јат. Је кижиде космический телкемде невесомостынг айалгазында (бескези јок боло берген айалгада) тужунда ол

Јердин јөмөлтөзинен чек айрылып, керепле кожо тегерининг космический телкемининг механиказынын законы аайынча учуп јат. Андый невесомостынг айалгазындагы кижиде Јерге јангыс ла радиоволна колбоп јат. Энеден чыкканынаг ала колбулу Јерге јөмөнөп јүргөн кижиде космостон невесомостынг айалгазында энчигип ле темигип јүретен база ойын эмези јарт. Андый јалтанбас героизмди јангыс ла советский кижиде көргүзөр аргалузы јарт.

Советский космонавттардын өрөги айдылган учуштары бистинг радиосвязь качан советский кижиде ырада Айга ла жылдыстарга да јетире учкан тушта Төрбл ороонло оны бек ле быжу колбула јеткилдеер аргалузын көргүсти.

Юрий Гагариннинг ле Герман Титовтынг космический телкемде учкан «Восток» ло «Восток-2» керептер советский ученылардын, инженерлердинг ле ишмекчи класстынг спутник-керептери отко күйбес ле јалкынга оодылбас, неден де бек болгонын көргүсти.

Тегерининг баатырларынын — Советский Союзтын Геройларынын Юрий Алексеевич Гагариннинг ле Герман Степанович Титовтынг космический учуштары коммунистический научный шүүлтелер, коммунистический культура, коммунистический сознание текши кижиликтинг јаранып өзөр јольнынг озочыл јеринде јаркындалып, ичкери барып јатканын бастыра телекейге көргүсти.

// Салайман И. Билереер бе? – Горно-Алтайск, 1961. – С. 19-22.

«Восток-6»

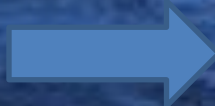
Мен уйкудан турарымда, күн тапту бийик өксөп келген. Көзим столдогы календарьдын кызыл тоолорына токтоды: «16 июнь, 1963 жыл, воскресен». Бот менин кызыл күним келди! Ачык көзнөктөн күннинг жажылтырым чогы тийген, мөнгүн өңдү теректин бүри өткүрө тегери чанкырайган.

Стартовый площадкага баратан ой жетти. Космический кеп-кийимдү бойым эп жок базып, кыптан чы-

111

*// Төрөл сөс: 2-чи класска. –
Горно-Алтайск, 1976. – С.
111-113.*

гала, автобуска отурдым. Автобус көндүгөрдө, онын ичинде тургуза ла табышту боло берген, ончолоры жарыжа-жарыжа нени де айдыжып турган. Дублёр үүрөмди, космонавт нажыларымды, врачтарды — ончолорын көрөр аргалу болзын деп, эбирилетен отургушты олор жаар бурып алдым. Кожон баштайла, оноң база бирүзин кожондодыс.

Автобустың көзнөктөринең тегери дөөн баштанган ракета көрүнди. Онын мөңүн өңдү корпусу күнге жалтыраган.

— Айрылыжар ой жеткен — деп, Герман Титов айтты.

Мен ончолорыла жакшылажала, Государственный комиссияның председателине ле члендерине басып келдим.

— Космонавт Терешкова «Восток-6» кереп-спутникле учуп барарына белен! — дедим.

Ой түрген өдүп турган. Бот Гагарин озолодо айтты:

— Беш минуттың белени... Уч минуттың...

Мен старт тужында отуратаны аайынча отурып алдым. Ой торт ло токтоп калгандый. Сыраңгай ла чылазынду, калганчы секундтар коркушту узак билдирди. Мен секундтардың стрелказы бир чийүдең бир чийүге секиргенин көрүп отурдым.

— Стартка ключ! — деген команда канайып та анчадала тың жаңыланды. — Учуртсын!

* * *

Ой он эки час одус минут болгон.

Ракета араай көдүрилип чыкты. Жаан ийде-күчтү двигательдердин күркүрежинең эбиреде не ле неме селеңдеп турды. Учужын там ла түргендедип, ракета саң өрө шургуды. Кандый да ийде бастыра бойымды кучактай алала, отургушка жапшыра басып тура берди, бу тужында тыныжым буулды, оноң дезе сыным жениле берди.

Мен тегерик иллюминаторго жүзимле жапшынып, төмөн алдымда ыраак-ыраакта жерди көрүп ийдим. Тургуза ла радиоло жетирдим:

112

— Мен — «Чайка». Санаам жарык, су-кадыгым сүрекей жакшы!

Төмөн алдында, Жерде, бирүзи бирүзинең жараш бүдүмдү журуктар ачылып турды. Ээн чөлдин барынкый-сары тилбеги элес этти. Оны совхозтордың төрт толукту кыралары селиди. Барынкый-жакыл агаштар жиргилденип, көлдөр тамчылардый элестелип өтті. Экинчи иллюминатордон көрзөм — анда кап-кара килиндий тегериде мөлтүңдебес бөлүк жылдыстар, олорды кем де ууштап чачып койгондый, жаткылады.

Кайда да жуугында «Восток-5» болгон. «Көрүп ийер болорум ба? — деп, оны көзимле бедредим. «Ястребти» кычыарымда, ол тургуза ла каруун жандырды:

— Сени угуп турум, уткыйдым сени, Валюша!

Чүми жок сөстөр, олор Жерде канча ла катап айдылган. Жэ олор мениң жүрегимде эмди жараш музыкадый угулып турды. Жуугында нажы болгон. Оны болуш сурап кычырзан, ол чүрче ле жаныга једип келер деп билдирген. Кажы ла секундта мен ого сурак берип, оноң жакшы јөп-сүме угар аргалу болгом. Мен Валерийле эрмектежип, санаамда бис жаңыс кыпта отурып, куучындажып тургандый болгон.

Мен кадарында Советский Союзтын герби тостойто кепке базылган бортжурналды алып, бойымның көргөнимди бичип койдым. Бир частан ас ойдинг туркунына түш карануй түнле солынды. Жарык ла болгон, бир секундтың бажында кенете караңуй боло берген. Иллюминаторлордың тыш жанында бала тужынан ала таныш жылдыстар кайкалап өтті. Айды көрбөгөм, је Айдың жаркынына жарыткан, булуттарга бүркеткен Јер чокум көрүнген.

Оноң күннин чогы кабинаның ичин ойто ло жарыдып ийген. Приборлордо «1» деген тоо күйүп чыкты. Кереп планетаны бир катап айланып келтир...

В. Терешкованың куучыны аайынча.

77. ЖЕТИ-КААН

Бир мындый куучын бар. Озо ло баштап мындый болгон эмтир. Бир каан болгон. Ол каанда жети уул. Бир катап Жер-Телекейди жуу-чак силкиген эмтир. Силкиирде, жуу-чак болордо, ол кааннын жети уулы бир ле уунда ончозы жок болкалан. Каан десе сөс тө айдып албай, отура берген. Өрөкөн ара-а-ай көксинде ыгыранып, ара-ай жайканып, ыгыранотырап.

Ол өйдө каан укту улусты жерге көмбөйтөн, мөңкүзүн жерге тутпайтан, а өртөп салатан болгон. Албаты-жон жуулган, будактарды жууган, чооголо, ол жети уулдын сөбгүн үстине салала, отгон тудуп ийген. Каан өрөкөн турган. Бу ла тушта ыштын ортозына жети туруйна учкан, бир уулчак кыйгырган: «Көрө-өр, көрө-өр, учуп браат!» Албаты-жон мынай бажын көдүрүп ийзе, жети көк туруйна учкы-ы-ыр канаттарыла талбып, учулап турган. Олор албатыла келип жакшылажып, аттарынын үстине, кааннын үстине учкан. Каан кижини көротыра, коркушту узун жалдарлу, жалтыраган түктөрлү аттардын үстине келип учала, талбынарда, олардын жараш жалдары өрө көдүриле берген. Ол жалдардын кылдары сыгырыжып, ол жети уулдын кажызынын ла үниле куучундай берген.

Бу ла өйдө каан унчукпай отурала, жалчыларына айткан: «Бу кургак мөш туру, меге мынаг экче эдеер? Экчени чүрче ле эдип ийерде, оны алагырла жаап түжүрийен. Жети аттын жалынаг кылдарды катташтырала, кылдаттырган, текпе эдип кураандардын кажыктарын тургузып ийген. Онон ол экчеге каан сабарларын да тийгизер болбоон, кылдар жети уулдын үниле кожондоп, үлгер кычырып, табышкактагылап кожондой берген. Каан ол кожонды тыгдап отурган.

Ол жети туруйна тегериге учала, барып онын түбине Жети-Каан болуп туркалан. Онон ло бери тегериде Жети-Каан жылдыс табылган, а албатыда жадаган деп ойноткы табылган.

Ойдо каан кижини бойынын матаазын (бөркин) уштыйла, салып койгон. «Слер, бойыгардын ортогордон каан тудуп алаар!» — деген. Онойдо айдала, ол бойынын күүлик ойноткызын тудунып, албаты ортозына база берген. Күүлик жадаган ойноткызыла өрөкөн жон ортозына ойноп, үлгерлеп

жүргөн, улус оны жаман көрбөй, кондырып, азырап, күндүлөп ле кичееп жүргөн.

Качан ол кижинин бойынын өйи, коногы jedип, божоордо, оны албаты-жон база отко табыштырган эмтир. Эмди мынай көрийзе, ол Жети-Каан жылдыстын куйругында кичине-е-ек өчбөмк жылдыс бар, ол каан бойынын эг кичинек уулынын жанында отурганы дежет.

Кааны жок журт болор эмес, албаты-жон ол каннын карындажын база ла каан эдип туткан. Кааннын матаазын ого табыштырган. Каан кижини жети-сегис үйлү болгон, ал камык бала-баркалу болгон, төртөн эки кысту болгон, жагыс болчок уулду болгон. Каан бойынын уулына коркушту каруузып жүретен. Мынай айдатан: «Соgonoнын төзи ошкош, согооннын бажы ошкош, сок жагыс уулым».

Бир күн эртен тура каан уйкунаг ойгонып келзе, сок жагыс уулы оорып калтыр. Каан санааркап, эмди не боло-рым деп, албаты-жонды иштебей, мўргүзүн деген. Жети күнге улай камык мал-ашты үзе сойдырган, албаты-жонды үзе азыраган, бойы түнге-түшке, оозына бир де курсак салбай, жагыс ла араай кымыстан ичаалтуруп, мўргүгөн. Ол Жети-Каан жылдыска мўргүгөн: «Тергее кааны жок артарга жат, жагыс болчок ачыгарды, тынын кыйбай, артыраар? — деп не. Же мўргүгөн де болзо, жетинчи күнде ол уул божой берген. Телекейде бастыра эмчилерди алдыртарда, оны бир де эмчи жазып албаан.

Каан канча күнге унчукпай отурала, онон бойынын матаазын салып, айткан: «Мен жүротырым, слер, жон ортодон бойоор каанды тудуп алаар! Мени саковыатар!» — деген. Бойы эжик алдында тегерик аркага кире берген. Онон ары ол кайда барганын кем де билбес.

Жүк ле тербезендер келеле, айдышкан: «Түштүкте тозырак көстөрлү, тозырак жаан кара көстөрлү, конжок тумчукту, узун кара суй чачтарлу, ондый барынкый терелү улус бар. Олор кортылдаган мал туткан, бойлоры кеден кийимдү, — деген. — Ол албатынын ортозында тербезен кижини бар, ол кудайдын сөзүн айдып турган, бойынын тыш бүдүми каан ошкош, көрүжи каан көрүштү, базыды каан базытту, жүк ле кийими тербезеннин», — дешкен. Ол тербезен сүрөөн көп көкөрлөрлү, үренчиктерлү, оларды эчидип алган бас жүрер эмтир. Ол кижини түндүктөй көрүп, улам ла айдынып турар дийт: «Алтайдан мен ырысты таптым! Бу бого келеле, кортылдаган малду, кеден кийимдү болдым, конжок конжоорлу жонго кожулдым, чокынган кудайлу, чочко деп малду болдым» — деп айдып жүрер деп не. Же, байла, ол Алтайдан барган каан анайда жүргөн болор...

79. АЛТЫН КАЗЫК

Бир каан журтаган. Ол алты солтонойлу (кыс балдарлу) болгон. Кыстардын оошыркактары, тыгзынчактары, тилдүлери, керишчендери коркушту. Ол кыстар жаанап келерде, уулар оорды алатаныс деерде, кыстар мынайда айдышкан: «Бис тегин ууларга барбазыс! Бис бийлерге барарыс, бис каандарга барарыс!» — деп не.

Же, онын кийинде оорды алар уулар табылбаан. Кыстар ол ло антарылкалан отурган, шоодынган-шоктонгон, бой-бойларына тыгзынган, бой-бойларына тееркеген.

Онойткылагылап турала, олар бой-бойларыла жуулашкылаган. Жуулажала, кем де кемге удур амыр сурап баспаан, жөптөшпөн, амыр-энчү сурашпаан. Онон учында ол алты кыс, согуш турала, божоп калган.

Быркан жерге база ла келген. Ол айткан: «Кандый да бийик эпши болзо, эр кижинен жабыс болзын, журт тутсын, иштенип жүрзин! Кандый да бийик укту эпши болзо, иштенип жүрзин! Бастыра кылыкты үзе жыждадып жүрзин, өрө көдүр жүрзин! Копко, сайгакка, тыгзынышка жол бербезин! Оошыркабазын, эпши кижини эпши ле болзын, журттыг-очоктыг ээзи болзын!» Оной айдала, Быркан кыстардын көгөрө күйүп жаткан сөктөрүн алып, теңериде Алтын Казыкты айландыра кагып салган. Эм ол очок деп немени эпши кижини жажын-чакка айланып жүрер болуп калганы ол. Теңериде Алтын Казыкты айландыра алты кыс айланып жүр жат.

80. ЖЕТИ СОЛТОН ЛО ЖЕТИ СОЛТОНОЙ

Бир каандыкта жети солтон(кааннын уулдары) ло жети солтоной(кааннын кыстары) журтаган. Жети уул жети кысты аладыс, журтайдыс деерде, кыстар айдышкан: «Жо-о-ок! Бис кижиге барбазыс! Бис бойларыс алдынан каан болорыс, алдынан бис бойыс бий болорыс, эпши кижини болуп отурбазыс!» — деген. Жети кыс жаза мойножоло, теңериге чыгып бар жаткан. Бар ла жадарда, бир солтон десе бир кысты туду алан. Тудаалала, оныла кожо жерге журтай берген.

Алты акалары ол карындажына атааркап: «Бис ол алты кыстарла теңериде де болзо, айыл-журт тудуп журтайдыс!» — дейле, олардын кийинен ары учкан. Ол алты кыстын кижиге бара күүндери жок, ууларга олар жедиштирбеске, жыланнын бозогозын мынай салийген. Эмди ле ол теңериде, айла, айасса, көрбөрис, анда алты солтон турар, алты солтоной турар. Олардын ортозында Алтын-Бозого турар. Ол жылан жирме төрт жылдыс болуп барган, онын куйругу мынай калан, оозы эки башка ачылкалан. Алты кыс ла уул бой-бойларыла бир де жуукташпас, кийинен ле келер, теңерини айланып турар.

ЧОРКОК ЭЛЕВИСТИНГ КУУЧЫНДАРЫНАНГ

101. АЙ ЛА КҮН

Жердин үстинде ай ла күн жок тужунда, ай карануй турган. Је андый да болзо, јерде не-неме бар, коркушту жылу болгон, анда карануйдын улузы журтаган, ончо ло неме кара өндү болгон, ылгаштырар арга жок болгон. Жылыжып јадар курт-коңыс болгон, олор јер кыртыжына кирбес болгон, үстинде ле жүретен; тиркиреп учуп јадар, кара көмүрдий, канатту куштар, таспа кара ат-жылкылар, јерин билбес кара мал, јес кара чырайлу, јелмер кара чачту албаты болгон. Олордын ортозында эжелү-карындашту болгон. Экү ээчижи, әје кижии карындажын баштап алып Јер-Телекејди айла-нып жүретен, ада-энезинде ач-амыр жок болгон, олорды ла бедиреп, олорды ла күдүп, арып-чылап калган.

Ончо албаты-јондо амыр јадын жок, балдар бедиреп бажы-көстөри айланган, мал-аш, иш-тош үзе туруп калган, јангыс ла эткени бедиреш боло берген. Улус түрегиге түже берген, түктү мал тазај берген, ийт-куш јер сайын тениген, јердин немези мал-ашты кыра берген, куш-курт јеезе журтты үйгеп јиген, киис айылдар талбыраган, кижен-үйген үзүлген, улустын кирер-бадар јери жок, кирге-торго туттурган, иш әдер арга жок болгон.

Әмди канайдар да арга жок, албатынын јаандары јуулып јуундап јат. Јуундайла, айдышкан: «Јажын-чакка мынајда јадар арга жок, бу әки баланы, мал болзо, сојор әдис, курт-коңыс, ийт-куш болзо, јоголтор әдис, кижии деген атту болордо, кара түбек әкелерде, канайдар да аргоос жок, Јер-Алтајдан чыгарар деп шүүштис, олорды мынанг ыратпаган-ча, ырыс-кежик болбос». Байа качкылап турган әки бала, качардан болгой, камык улус јуулган јерге бойлоры једип келген, кулактарын талбайтып, оосторын сүүрейтип, уккулап турап.

Ол улустын ортозында коркушту казыр-калју кижии болгон, әр кижии, ол әки баланы көрөлө, кыжыктузына чыдабай, казыра тиштү камчызыла олорды согордын кажы јанында ла, әки бала әки јаан от болуп күйеле, теңериге сапталып јүре берен. Калак-көкый кайнап јат, карануйдын улузы, көзи јоктый, кармактана берен, кара јерге казынып кирерге турап, курт-коңыс десе јер кыртыжына кире конгон, ан-куштын кезиги јерге казынып, чала казынып, ичегенге кирген, ийт-куш толгонып-айланып турала, түрүлеле,

јада берген, учар куштар узун кара ағаштар бажына уја тартып, кезиктери кайа-ташка, узун өлбн ортозына удурумга јажынган. Кара албаты от-јарыктаг јажынып јер сайын тарап-таркап барган, јүзүн өндү боло берген, чачтары саргарган, агарган, кызыл-јеерен болгон, көстөри јажарган, көгөргөн, бороргон. Кезик улус баштарын јер кыртыжына суга салган учун, кара чачту, кара көстү әмезе күрен чачту, күрен көстү болгылап арткан. Кажы ла не-неменин карануйга јажырып болбоон јери јүзүн өндү болкалганы ол.

Эжелү-карындашту от болуп учуп бар јадала, карындажы туура аза берген, әјези оны ээчиде бедиреп турган. Карындажы әјезин жылытала, ыйлаган, ыйлаарда десе онын көзинин јажына оды өчүп баштаган, је јетире өчкөлөктө, оны әјези ыраактан көрүп ийеле, кышкырған. Карындажы әјези кайда кышкырғанын бедиреп, ары айланып, бери айланып, чөйилип, теңерийип күйүп, әјезин ээчий жүгүрген әмтир. Је онын оды өчүп барјаткан болгон не, онын учун кезикте саргарып, кезикте кызарып, әјезин сүрүжип ле јадар әмтир. Карындажы әјези табылганына сүүнеле, теп-тегерик болуп, агара тартылып, кызара тартылып, ойнай берген. Олор әкү анайып, теңериге Ай ла Күн болуп жүрүп јат.

Јер-Телекејдин үстинде тынар-тынду, өзүм, ағаш-таш, ан-куш, курт-коңыс, кижии ол әки баланы, әмдиге јетире бедиреп турган чылап, улай ла көрүп туртан әмтир. Күн чыгып ла келзе, ончолоры оны, баштарын көдүрип, мойындарын чөйип, таңгыркап көрүп, онын јылузына жылынып турар. Јердин кыртыжына кирип јажынгандарынын кезиги Күнди бир де көрөр күүндери жок, јүк ле Айдын өчөмик јарыгына чыгып јат, түште уйуктагылайтан әмтир.

Айдын оды өчөмиктелгенинен улам Јер-Јенгистин үстинде, јажын ла чакка жылу турган јерде, соок деп неме табылган әмтир. Ай десе айланып-толгонып, әскирип, јангырып, теңерийте толып турар, Күн әјезин ээчиде жүгүрип ле турар, Күн әјези карындажына једжерге, салааларын чөйип, көзин тазырайтып, жүгүр ле јат, жүгүр ле јат

Олор әкүни әмдиге ле јетире улус јоктоп, Күн ле Ай кандый туру не деп, айылдарынан чыгып, көргилеп ле турар әмтир.

// Соојындар ла кеп-куучындар. –
Горно-Алтайск, 2007. – С. 67-68, 70-71,
116-117.

№ 33. ЈЕТИ КААН

Јети-каан јер үстүндө болгон. Бирзинин ады Жаан-Оос, бирзинин — Узун-Кол, бирзинин — Тармачы, бирзинин — Тындаачы, бирзинин — Јүгүрик, бирзинин — Бөкө, бирзинин — Жаан-Көс. Јети нөкөр, јети коркушту неме болгон. Жаан-Көс көрөр, Узун-Кол тудар, Тындаачы тындаар, Бөкөзи күрежер, Тармачы тармадаар, Јүгүриги жүгүрер. Жаан-Оос јудар. Јердин үстинде неме артырбай барган.

Айдарда јетүди Караты-каан алдырткан. Јетү куучындашкан: «Бу не бисти алдырат?» — деп. Тындаачызы уккан. Укса, Караты-каан оморды темир турага өлтүрерге турган болтыр. Айдарда Жаан-Оос көл ууртанып алган.

Караты-каанга јетү једерде, озо оморго коронду эт берген. Тармачызы тармадап, коронду этти өскө улуска берген, бойлоры јакшы эт јиген. Онон оморды темир турага амырагар деп кийдиреле, сомоктонгон. Сомоктойло, канча одын тартып экелип, тыштынан кызыткан. Темир тура кызып келерде ле, јети нөкөр өлөргө једерде ле, Жаан-Оос ууртанып алган көлин кузуп ийерде, темир тура соой берген. Тындаачы укса, Караты-кааннннгу улусы јети нөкөри өлгөн дејип, јуре берген эмтир. Айдарда Бөкөзи турала, темир тураны јемирген. Онон чыгала, жүгүриги жүгүрип барала, јети јеекен тудала, азырангандар.

Эмди омор база ла јер үстүндө неме артырбай барган. Учунда омор көп кинчек эткен дејеле, коркушту јаан бийик таштаң калып өлөр дејип, калыган.

Је јерге түшпей, теңириге јети јылдыс болуп уча берген. Ондый Јети-Каан деген јылдыс эмди де көрүнөт ине.

№ 34. ЈЕТИ-КААН

Озо бир коркушту јаан бай кичи јети уулду болгон. Ол јети уул бир де ишке де барбас, малга да барбас, «Мен-каан мен — каан» — деп отурлаар. Је онын кийнинде оны кудай слер ончогор каан болотон болзоор, јетилегер, каан бол турар јерди мен слерге таап берерим» — дейле, теңериге чыгар салган дејетен, озогы јаан улус.

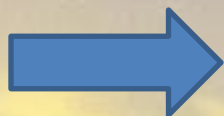
№ 35. ЈЕТИ-КААН ЛА УЛКЕР

Озодо јети карындаш — Јети-каан болгон. Ол кезер улус болгон. Ат јок андап јүретен. Аттарын солып, андап турзын деп, кудай оморго 100 ат берген. Јети-каан аттарына минип, андаар боло берген. Је омордын кемизи де казанчы болор күүни јок, онон улам ачыныжып туратан. Ол тушта Мечин сегис болгон. Јети-каан аңчылар Мечиннин бирүзин — Улкерди — казанчы эткилеп алган.

Јети-каан деп јылдыстардын кажы ла јылдызы бойы атту. Эң јааны — Улген, эң кичинегинин ады — Језим-Бий. База эки јылдыстыйы — Каршит ле Јажылган. Арткандарынын аттары ундулып калган.

№ 36. УЛКЕР ЛЕ ЈЕТИ-КААН

Улкер деген јылдыс јети болгон. Јети-каан база јети. Онон Јети-каан Улкердин бир јылдызын уурдаалан, казанчы эдаалан. Онын учун Улкер айланза, Јети-каан кийнинег кел турар. Көргүспес. Улкер кел јатса, Јети-каан база ла кийнинег айланар. Удура, коштой келбес.

№ 37. УЛГЕР

Улгер, күн, ай-күн — каанның кызыны кыс тарты-
жып, күн-каанның кызына тартыжып, аларга. Ан ке-
регинде кызыны бербин Улгердин чүзине тугурсан,
сен, маа көрнөбөс бол. Ан киреенде Улгер эртен көр-
инчит, таңа чыкпас.

№ 38. МЕЧИН ЖЫЛДЫС

Бистин алтай улустың кеп сөзінде болзо, Мечин
жылдыс тонмок сууның түбинде жадар. Август ай-
дын учына жетире. Онон ло тегериге чыгар.

Бир катап Мечин сууның түбинде жадарда, ат ла
уй көрөгөн. Экү блашкан: бирүзи мен базарым, би-

60

рүзи мен дежиң. Онойып блаажып турала, уй озо
базып ийген. Жылдыс уйдың туйгактарының ортозы-
нан бызырап тегериге чыга берген. Онон ло бери
бистин жерде кыш соок бол жат. Јай жылу — Мечин
тонмок сууда жадар учун.

№ 39. МЕЧИН

Уй ла ат керегинде дезе. Азый бу тегериде ме-
чин деп жылдыс жерде болгон болтыр. Айдарда, ол ме-
чин тегериге чыкса, јер көркушту соок болор...

Эм байаа мечин тегериге чыгарга жадарда, ат:
«Мен базайын!» — деген. «Мен базайын!» — деп,
уй онойткон.

Блашкан. Блаш турала, аттан озолоп уй базып
ийерде, уйдың бу туйгагының эки јигинен мечин
блаап, чыга берген, тегеридөөн.

Эм тегериде Мечин деп бир туулгак жылдыстар
бар. Онон ло бейин ол Мечин түжүп, көрүнүп ле кел-
зе, (ол јайгыда эки ле айга јоголып калып турган,
көрүнбөй турган не), соок болуп јат. Кыруу түжүп
јат.

Ол мечин көрүнгөн кийнинде, ат соодылу болор.
Терлеген атты минбес, соодып минер. Соодып мин-
ген ат бек болор, чыйрак болор, арка-мойны бачым
ойылбас, эди-канын ычкынбас.

Неме ондобос учун уйды моомо деп айдатан.

Ат баскан болзо, ол Мечин тегери өрө чыкпас
эди. Анайып уй блаажып баскан деер.

№ 40. КӨГҮТЕЙ

Көгүтей Анчы кичи болгон. Алтайдың үстинде
бастыра анды-кушты кырган, калганчы учында үч
мыйгак арткан. Онон оны сүрүжеле, бирүзин баалу
аткан. Үч мыйгак тегериге чыгып, жылдыс болуп
јашшынып калган. Кийнинен ары көк-боро атту Кө-
гүтей сүрүжиң чыккан, база ла жылдыс болуп јашшы-
нып калган, үч ийдин ээчиткенче, үч адын Алтын Ка-
зыкка буулап койгон.

61

// Алтай кеп-куучындар. –
Горно-Алтайск, 1994. – С.
59-61.

КОСМОНАВТЫ НА АЛТАЕ

Космонавтика и космонавты - наша гордость! Многомиллионный и многонациональный советский народ по праву считал себя сопричастным к успехам своей великой державы в освоении космоса. Мы, жители Горного Алтая, несомненно, были в числе этой общности и не меньше гордились реализацией извечной мечты человечества.

Когда 4 октября 1957 года Советский Союз первым в истории запустил в космическое пространство искусственный спутник Земли, нашей радости не было предела. Основоположник космонавтики и ракетостроения К. Э. Цолжковский стал всеобщей гордостью. Когда-то он писал: «Человечество приобретает всемирный океан, дарованный ему как бы нарочно для того, чтобы связать людей в одно целое, в одну семью...».

А как мы, жители Алтая, восторженно митинговали, «бросали в воздух чепчики», когда 12 апреля 1961 года сын колхозника, выпускник ремесленного училища, летчик истребительной авиации Ю. А. Гагарин впервые полетел в космос и за 108 минут на корабле-спутнике «Восток» облетел планету Земля.

Вот уже пятый десяток лет наша страна является лидером и инициатором международного сотрудничества в космосе. Сбылись пророческие слова выдающегося советского академика В. А. Амбарцумяна: «У людей появилось космическое мышление - чувство сопереживания, солидарности в мировом масштабе». За эти годы в космосе побывали представители Европы, Америки и Азии, несколько сот граждан СССР и России, США, Франции, Индии. На Земле появилось немало космодромов, расчетных районов приземления и точек аварийной посадки космических кораблей, спускаемых аппаратов, научно-технических конструкций. Первый летчик-космонавт Ю. А. Гагарин проложил над степями Казахстана и горами Алтая первую космическую трассу, которая стала и гордостью, и в то же время проблемой экологии.

Многолетние и систематические полеты грозди космических объектов над первозданной природой Алтая, падение на нее отработанных ступеней, не спереживших составляющих ракетного

топлива, частей кожуха и обшивки искусственных спутников Земли вызывают отрицательную реакцию экологов, врачей, научных работников и простых людей. В период моей работы в обкоме партии, особенно при многочисленных поездках по Усть-Канскому, Чойскому, Улаганскому и Онгудайскому аймакам, люди неоднократно ставили вопрос о пагубных последствиях падения обломков. На заповедных местах приречной тайги, бассейне рек Уймен, Баштаус, Чулушман в разное время мне приходилось видеть детали внешней обшивки космических аппаратов. Ниже Язулы, Чодро и Чулушманской долины я обнаруживал укрытия от дождя, туалеты и другие примитивные сооружения моих земляков, использовавших достаточно большие детали космических аппаратов. Они есть и по сей день.

За 45 лет освоения человеком космоса Алтай посетили многие летчики-

космонавты СССР: Г. С. Титов, В. Г. Лазарев, В. В. Горбатко, Г. М. Гречко, В. В. Лебедев, А. Н. Березовый, Ю. В. Малышев и другие. Приезжали они в разное время и по самым различным поводам. Безусловно, это были официаль-

ные, служебные поездки. Чаще всего космонавты посещали региональные, краевые, областные комсомольские форумы, фестивали и спартакиады.

С космонавтом № 2 Германом Степановичем Титовым мне приходилось встречаться на международных, общесоюзных и региональных мероприятиях. На таких встречах мы с А. Н. Невским, два секретаря (один - крайкома, другой - обкома партии), как земляки Г. С. Титова ближе всех держались к нему, разговаривали, фотографировались. Можно было заметить некоторую зависть наших коллег. Наиболее памятным для меня стал момент, когда Г. С. Титов с супругой Тамарой прилетели в Кош-Агач. Встретили мы их у трапа самолета Як-40 в Кош-Агачском аэропорту. Проехали по Чуйской степи, вспомнил В. И. Чаптынова, которого Герман Степанович очень хорошо знал.

Он так и сказал: «Валера обещал мне показать обратную сторону Луны, которую я не успел увидеть в космосе». Да, Валерий Иванович всегда восторженно говорил о Кош-Агаче, как об обратной стороне Луны: про оазис, где растут и вызревают цитрусовые, о людях, покоривших высокогорную степь и высочайшие альпийские луга.

Мы останавливались в красивейших местах осеннего золотого Алтая, вилочка берега и участки реки Чуи, где проводились соревнования по рафтингу международного и мирового уровня. Наши высокие гости с изумлением смотрели на флуктуирующий сад среди скалистых гор в Малом Яломане, обедали на берегу Катунки, купались в ее каменных ваннах. Я поистине благодарно радовался Тамаре Титовой, когда директор совхоза «Ининский» Александр Толочников подарил ей пух с синеватым оттенком алтайской породы коз.

По возможности я поддерживал постоянную связь с Германом Степа-

подняться до вершины и дать о себе четкий сигнал.

Позже Василий Григорьевич не раз бывал на Алтае, в том числе и на той горе - месте аварийной посадки, но уже с охотничьим карабином. Он был гостем на народном

вечере, мы перезванивались и готовили обширную передачу о малой родине, о Республике Алтай, включая проблемы экологии. Но не суждено было осуществиться этой задумке. Тяжелая болезнь и внезапный уход из жизни космонавта этому помешали.

Василий Григорьевич Лазарев тоже наш земляк. Он не раз бывал на Алтае. Наша дружба продолжилась, деловая и семейная - встречались и на Алтае, и в Москве на официальных мероприятиях, и в домашней обстановке. Коллеги в шутку называли Василия Григорьевича «космонавтом, который на малую родину прилетел на космическом корабле». Речь идет о досадном историческом факте, когда экипаж космического корабля В. Г. Лазарева и О. Г. Макарова по техническим причинам был вынужден совершить аварийную посадку на горной местности Алтая. В те времена я был секретарем Горно-

Алтайского обкома партии и оставался, как говорится, «на хозяйстве». Помню звонок высокопоставленного чиновника из ЦК КПСС, сообщившего мне о возможных вариантах аварийной посадки и «повелевшего» подготовить высокопроходимую технику. Были приняты все необходимые меры готовности людей и техники, инструментов для оказания помощи экипажу. В этой работе участвовали авиаторы Сибирского военного округа и Восточного Казахстана, которые стремились опередить друг друга и оказаться первыми на месте.

Точка приземления была скалистой. Парашют спускаемого аппарата зацепился за утес и попросту завис над ущельем. Были временные проблемы с радиосигналом, и спасатели не сразу нашли космонавтов. А они, подготовленные к самым экстремальным ситуациям, унылись дотнужуть до ближайших кустарников, по крутизне

празднике в Усть-Кане, навестил Героя Социалистического Труда Дельмека Тоедова, с которым не раз встречался в Москве. Посетил мараловодческие и оленеводческие хозяйства, базы отдыха пионеров, студентов и туристов, Мемориал Славы, Телецкое озеро и другие достопримечательности нашего края.

Спустя много лет, когда в 1980 году отменили 20-летие Звездного городка, мне достался юбилейный значок Центра подготовки космонавтов им. Ю. А. Гагарина. Про себя подумал, что вспомнил и про меня, «павшего» у телефонных аппаратов в дни аварийной посадки В. Г. Лазарева и О. Г. Макарова на скалистый участок алтайской земли. Как-никак я оказался участником спасения экипажа космического корабля.

Знаменитый космонавт Георгий Михайлович Гречко также посетил Алтай. Я встретил его в Бийске и провез по

Чуйскому тракту. Георгий Михайлович был в то время президентом Федерации горнолыжного спорта. Он с интересом вглядывался в наши горы, много расспрашивал. По всему было видно, что у него на этот раз мало времени, но большое желание прокатиться по горам Алтая. Улавливая его страсть, я не удержался и предложил подняться на гору Тугаю. Он взял в ДЮСШ горные лыжи, добрался до вершины с помощью подъемника и с удовольствием скатился до стадиона «Динамо».

Ульбаев, сказал: «Это единственная горнолыжная трасса, которая выводит спортсмена на центральный проспект городка».

В январе 1987 года в Горный Алтай приехал летчик-космонавт Юрий Васильевич Малышев, чтобы принять участие в работе XXXIV областной комсомольской конференции. В годы СССР побывал в наших краях и летчик-космонавт Александр Николаевич Березовый, который стал почетным гостем на традиционных летних малых олимпийских играх Горного Алтая. В 1986 году в Телецком озере отдыхал космонавт Виталий Иванович Севастьянов - он был один из первых молодых инженеров, которому доверили обучать первый отряд советских космонавтов по курсу «Механика космического полета».

Борис Кундулевич Алущин, представитель Союза журналистов Республики Алтай

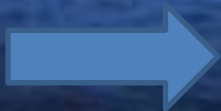
Слева: Алушкин Б.К., В.И. Чаптынов, в центре космонавт В.Г. Лазарев, Л. Лазарева и А.В. Жуганов – секретарь ЦК ВЛКСМ

*Встреча с космонавтом В.Г.
Лазаревым*

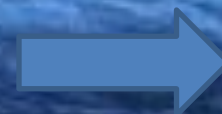

*Космонавт В.Г. Лазарев и В.И.
Чаптынов*

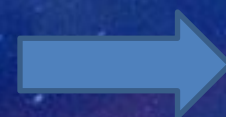

Автограф космонавта Г.С. Титова

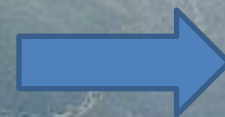

Г.С. Титов с женой в аэропорту с. Кош-Агач

**Космонавт Ю. Лебедев в
Горно-Алтайске,
на
мемориале «Славы»**

Космонавт Г. Гречко побывал в Горно-Алтайске, на горных лыжах скатился с горы Туу-Кайа

